

Mateřská praxe v příbězích matek tří různých generací⁶⁸

Romana Marková Volejníčková

Maternal Practice in the Narratives of Mothers in Three Different Generations

Abstract: Motherhood has always been one of the key topic of feminist thought and analysis. The aim of this article is to analyse what cultural, structural, or institutional conditions influence the realisation of motherhood practices in three selected generations of Czechs (from the 1950s to today) using biographical interviews. The analysis shows that these conditions are improving, and consequently mothers have more opportunities to expand their motherhood projects. Only in the narratives of today's mothers are these conditions uncertain and vague. They are pressed to explain every decision they make in the motherhood project. Social structures determine how successfully they are able to justify their decisions.

Keywords: Motherhood, intergenerational analysis, biographical interviews, social constructivism

Marková Volejníčková, Romana. 2018. „Mateřská praxe v příbězích matek tří různých generací.“ *Gender a výzkum / Gender and Research*, Vol. 19, No. 1: 105–129. DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.1.407>.

Již od 60. let minulého století se objevují texty, které poukazují na normativní aspekty mateřství (např. Chodorow 1978; Ruddick 1995) a na kulturní podmíněnost mateřství (např. Badinter 1998; O'Reilly 2004; Hays 1996). V 80. a 90. letech začal být, především ve feministické literatuře, kladen důraz na regulující vlivy kulturních norem nebo odborných diskursů na sebepojetí matek (např. Lewis 1992). Na konci 90. let bylo mateřství analyzováno v globálním, konzumním a kapitalistickém kontextu (např. Hochschild 1997; Badinter 2012). V posledních letech se pozornost obrací k dalším rovinám mateřství, např. k mezigeneračnímu vývoji, tj. jak jednotlivé generace žen vnímaly svoji pozici uvnitř konkrétních strukturních a kulturních omezení (např. Ger-

⁶⁸ Ráda bych na tomto místě poděkovala mé školitelce disertační práce doc. Mgr. Radce Dudové, Ph.D., a PhDr. Haně Haškové, Ph.D., za jejich odborné vedení v teoreticko-analytické části výzkumu.

son 2009), nebo k významům a podobám mateřství v individuálním vyprávění žen (např. Lawrel 2000).

Tyto studie zdůrazňují několik důležitých faktorů, které ovlivňují samotnou podobu každodennosti mateřství. Za prvé, studie (např. Gerson 2009; Lawrel 2000; Badinter 2012) potvrzují, že se v mnohých zemích Evropy po druhé světové válce výrazně proměnila životní dráha žen, především s ohledem na nárůst úrovně vzdělání a na zvyšující se počet žen participujících na pracovním trhu. Tyto změny měly dopad také na proměnu rodinných uspořádání. Za druhé, studie (viz např. Crompton 2006; Hays 1996) poukazují na skutečnost, že se dále výrazně diferencují životní dráhy mezi ženami, které jsou zejména důsledkem různého socioekonomického statusu nebo rozdílné úrovně dosaženého vzdělání. Tyto změny se rovněž promítly do každodennosti mateřství a ukazují, že o mateřství nelze uvažovat jako o životní fázi, kterou všechny ženy prožívají stejně (Thomson et al. 2011; O'Reilly 2004; Tardy 2000). Za třetí, studie (viz např. Badinter 2012; Thomson, Kehily, Hadfield, Sharpe 2011) ukazují, že ačkoliv lze při studiu mateřství hovořit o určité míře individualizace, mateřství zůstává zasazeno do společenských normativních představ, jež jsou v jednání matek vždy přítomny. Autorky Rachel Thomson, Mary Jane Kehily, Lucy Hadfield a Sue Sharpe (2011) se ve své knize snaží vypořádat s rozporem mezi diferenciací a individualizací mateřství na straně jedné a s normativností mateřství na straně druhé. O mateřství autorky hovoří jako o projektu. Pojetí mateřství jako projektu vychází z představy, že ženy tvoří své projekty mateřství prostřednictvím zkušeností s výchovou a péčí o děti, pomocí normativních očekávání od mateřské role ve společnosti nebo prostřednictvím prožitku ambivalentních situací mezi kulturně požadovaným a chtěným mateřstvím. Mateřství tak vychází z individuální zkušenosti ženy, nicméně vždy je tato zkušenost (tj. tvorba projektu mateřství) praktikována v určitých sociálních a kulturních mantinelech. Tyto mantinely autorky nazývají obecnou kulturou mateřství (*common culture of motherhood*), kterou definují jako „[...] šíří dostupných zdrojů přístupných ženám pro utváření mateřské identity a jako nesčetné možnosti, jak mohou být tyto zdroje integrovány do osobního projektu mateřství“ (Thomson et al. 2011: 8). Autorky předpokládají, že matky aktivně vyhledávají a vybírají si, které zdroje a produkty obecné kultury mateřství využijí ve svém projektu mateřství.

Autorky rozpracovávají koncept obecné kultury mateřství ve výzkumu jedné generace matek, neboť předpokládají, že je tato obecná kultura vždy determinována určitým historickým kontextem, ale je také z dlouhodobého hlediska proměnlivá. Nabízí se zde tedy prostor pro mezigenerační analýzu. Koncept obecné kultury mateřství autorky metaforicky popisují jako samoobsluhu s různými normami nebo hodnotami mateřství v regálech, v nichž matky hledají a vybírají, které produkty využijí ve svém osobním projektu mateřství. Autorky tak s tímto konceptem pracují především v rovině kulturních faktorů, tj. v symbolicko-normativní rovině, jež

odkazuje na tvorbu (genderových) identit, norem a očekávání. Jejich výzkum obecné kultury mateřství se soustředí zejména na působení obecné kultury mateřství na identitu matek a na jejich projekt mateřství v určitých životních situacích (jako je těhotenství nebo porod). Méně se však soustředí na proces „výběru“ (tj. které charakteristiky žen ovlivní, k jakým produktům mají matky přístup; zda různé skupiny matek mají různé představy o tom, které produkty obecná kultura mateřství nabízí a které chtějí samy využít atd.). Jen v několika kapitolách reflektují dostupnost zdrojů obecné kultury mateřství v závislosti na postavení matek v rámci sociálních struktur nebo v závislosti na jejich vzdělanostních, rasových či socioekonomických charakteristikách. Autorky tak ve své knize ukazují obecnou kulturu jako kontext, v němž se ženy pohybují a vytvářejí své projekty mateřství, dále však detailně neanalyzují, jak prostřednictvím obecné kultury matky vytvářejí své projekty, a tím se nekriticky stavějí k procesu „výběru“ z obecné kultury a nereflektují, které aspekty mohou matky v utváření projektů limitovat nebo zvýhodňovat. Jejich přístup k působení obecné kultury mateřství, především představa, že obecná kultura je jakousi samoobsluhou, evokuje velmi konzumeristický přístup k tvorbám osobních projektů mateřství. Nicméně takto pojatý koncept ukazuje, že vždy existuje obecná kultura mateřství tvořená normami, hodnotami nebo idejemi, ve kterých se matky rozhodují a vytvářejí své projekty mateřství, tedy že jejich volby jsou vždy určitým způsobem ovlivněny, a tudíž omezeny. Tento koncept tak může pomoci porozumět omezeným volbám matek v dané obecné kultuře mateřství. Je ale nutné dále klást důraz také na analýzu způsobu přijímání obecné kultury mateřství do individuálních mateřských projektů, které charakteristiky jsou pro matky v tomto procesu přijímání limitující, a také na to, jak celý proces „výběru“ matky interpretují. Proto jej s určitými výhradami pokládám za užitečný pro svou analýzu.⁶⁹

Další výzkumy (Badinter 1998; Badinter 2012; Chodorow 1987; Hašková, Zamykalová 2006) ukazují, že i strukturní faktory (tj. rovina společenských institucí, jako je genderová dělba práce v rodině/společnosti, genderové nastavení pracovního trhu nebo fungování institucí péče, jako jsou např. školky) mohou sehrát důležitou roli právě v samotném procesu „výběru“ prvků z obecné kultury mateřství. Ukazuje se tedy, že tvorba projektů mateřství je, kromě kulturních faktorů, které zdůrazňuje pojetí obecné kultury mateřství autorek Thomson, Kehily, Hadfield a Sharpe (Thomson et al. 2011), ovlivněna individuálními charakteristikami, jako jsou vzdělání

⁶⁹ V další části textu bude využita terminologie metaforické samoobsluhy autorek Thomson, Kehily, Hadfield a Sharpe (Thomson et al. 2011), která do značné míry evokuje konzumeristický přístup k výzkumu mateřství. Budou například využity termíny „produkty obecné kultury mateřství“ nebo „výběr z obecné kultury mateřství“, avšak jen pro ilustraci omezených možností matek v dané generaci. Dále bude vždy analyzováno, jaké aspekty ovlivní matky v jejich tvorbě mateřských projektů, čím jsou limitovány a jak celou situaci samy interpretují.

či sociální status, ale také institucionálními a strukturními faktory, jako jsou politické zřízení, rodinná politika nebo genderová dělba práce ve společnosti a v rodině. To všechno ovlivní, jaké atributy obecné kultury mateřství jsou matkám k dispozici, ale rovněž to, které atributy matky považují za podstatné a využitelné pro svůj projekt mateřství.

Na základě premisy o spolupůsobení kulturních a strukturních faktorů je jedním z cílů zde představeného výzkumu popsat, jaký vliv na utváření projektů mateřství mají kulturní faktory, jež naplňují onu obecnou kulturu mateřství, ale také strukturní nebo institucionální faktory, které mohou ovlivnit proces „výběru“, a to ve třech vybraných generacích žen.⁷⁰ Dále chci koncept obecné kultury mateřství rozpracovat v mezigeneračním výzkumu v českém kontextu, tj. popsat, jak a jaké kulturní a strukturní faktory ovlivňují osobní projekty mateřství uvnitř jedné generace, a následně porovnat osobní mateřské projekty mezi generacemi.

Obecná kultura mateřství aneb kulturní a strukturní podmíněnost mateřství

Následující odstavce budou věnovány analýze změn kulturních a strukturních faktorů, které výrazně ovlivnily očekávání od ženské (mateřské) role ve společnosti a tím i obecnou kulturu mateřství v české společnosti. Začátkem 50. let ženy masově nastoupily na pracovní trh a v důsledku toho se proměnily genderové vztahy a zmírnily se genderové nerovnosti v jinak politicky utlačujícím prostředí. Lenka Kalinová (2007) upozorňuje, že ženy z domácnosti byly jednou z nejpočetnějších skupin, která přicházela v 50. letech na pracovní trh. Vladimír Macura (1992) uvádí, že s příchodem reálného socialismu byly tradiční hodnoty domova nebo tradiční ženské role problematizovány. V reálném socialismu byla emancipace žen, především na pracovním trhu, výrazně podporována. S inspirací ze Sovětského svazu byla rozšířena výstavba jeslí/školček, jež představovala jeden z nástrojů emancipace žen (Srb, Kučera 1959; Hašková 2011b; Hašková, Dudová 2017; Hašková, Dudová 2010). České matky měly zájem o vstup na trh práce, nicméně poptávka po místech v jeslích/školkách byla větší, než byla nabídka (Hašková, Dudová 2017). Barbara Havelková (2014) na základě právní analýzy rodinné a sociální politiky ukazuje, že v letech 1948–1962 bylo cílem legislativních úprav emancipovat ženy (jen) na pracovním trhu. Tato podpora žen byla mimo jiné výrazně posílena pragmatickou snahou o obnovu ekonomiky země zdevastované válkou (Vodochodský 2007; Havelková 1999). Role ženy tak byla definovaná jako spolupojnice, pracující žena a soudružka, nikoli jako pečující matka (Macura 1992; Jechová 2009; Jechová 2012). Již v první polovině 60. let se začínaly objevovat kritické studie

⁷⁰ Více informací o výběru generací v kapitole „Metodologie výzkumu“.

o předškolní péči z per psychologů/psycholožek, psychiatrů/psychiatricek nebo lékařů/ek, které kritizovaly např. brzkou separaci dítěte a matky, a naopak podporovaly prodloužení mateřské „dovolené“.⁷¹ Právě odborný diskurs kritizující nevhodnou péči o děti sehrál zásadní roli v proměnách sociálních norem i politik (Hašková, Dudová 2017), ale také v proměnách očekávání od ženské role ve společnosti. Kritický diskurs předškolní péče se však do legislativy promítl až na konci 60. let, výrazněji začátkem 70. let, a to např. pronatalitními opatřeními (novomanželské půjčky, jejichž splátky se s narozením dítěte snižovaly; prodlužováním mateřské „dovolené“;⁷² zvyšováním mateřského příspěvku; různými sociálními dávkami pro rodiny s dětmi apod.). Barbara Havelková (2014) ukazuje, že v těchto letech (tj. 1963–1968) nastala etapa „zrcadlení“, kdy v oblasti sociální a rodinné politiky začaly platit právní úpravy, které lákaly ženy zpět do domácnosti, a jejich mateřská role začínala být finančně i společensky více oceněna.

V 70. letech byl stále patrnější obrat politického a expertního diskursu směrem ke zdůraznění důležitosti ženy i v soukromé sféře, především ve výchově a péči o dítě. Dominantním modelem biografie žen se stal sekvenční model životní dráhy, v němž fázi přípravy na zaměstnání střídala fáze mateřství a poté následovala fáze zaměstnanosti na plný úvazek. Mateřství a péče o děti a o rodinu tak měly v životech žen stále významnější místo. Význam (tradiční) rodiny dokládá také tehdejší sexuologický diskurs – nenormativní rodinná uspořádání (tj. rodina, kde nežijí seždaná matka, otec a děti) byla definována jako indikátor (budoucí) sexuální deviace. Počáteční snahy o podporu jiného rodinného uspořádání (např. přenesením domácích prací do veřejné sféry) byly v reálném socialismu utlumeny a do popředí se dostávala norma heterosexuální nukleární rodiny s důrazem na intenzivnější péči matek o děti. Dále význam rodiny, a především péče žen, dokládají změny v rovině genderových vztahů, kdy již od konce 60. let postupně docházelo k retraditionalizaci a od 70. let k refamilializaci (návratu péče do rodiny). Důsledkem toho se dále projevovalo oddělení genderových rolí (Hašková, Uhde 2009), ženám byla opět přisouzena soukromá sféra a péče o děti (Hašková 2011a; Hašková 2011b; Hašková, Saxonberg 2012). Také expertní diskurs o „správné“ péči stále více zdůrazňoval roli matky v životě dítěte. V důsledku toho můžeme např. v expertním lékařském diskursu zaznamenat změnu v přístupu ke kojení. V 70. letech lékaři a lékařky začali doporučovat kojení jako základ zdravého vývoje dítěte (Šráčková 2004a; Šráčková

⁷¹ Zákonem č. 58/1964 Sb. byla v letech 1964–1968 mateřská „dovolená“ stanovena na 22 týdnů; dostupné z: http://www.mpsv.cz/ppropo.php?ID=z65_1965_3#par153; cit. dne 13. 4. 2016

⁷² Zákon č. 65/1965 Sb. s účinností od roku 1968 stanovoval délku mateřské „dovolené“ na 26 týdnů a s účinností od roku 1970 byla prodloužena i tzv. další mateřská „dovolená“ až do dvou let věku dítěte (předtím byla tato doba stanovena do jednoho roku věku dítěte). Dostupné z: http://www.mpsv.cz/ppropo.php?ID=z65_1965_3#par153; cit. dne 13. 4. 2016.

2004b). Kojenecká výživa již nebyla považována za alternativní způsob výživy dítěte. Rovněž vlivný pediatr Josef Švejcar, který několikrát revidoval svou ikonickou knihu *Péče o dítě*, v průběhu 70. let změnil postoj k umělé výživě a začal podporovat kojení. Stal se také propagátorem tzv. rooming-in (tj. nepřetržitého kontaktu matky a novorozence ihned po narození) (Šráčková 2005).

Je patrné, že od 70. let společnost v různých rovinách kulturních a strukturních faktorů směřuje ženy k pečující a mateřské roli. Na základě právní analýzy rodinné politiky Barbara Havelková (2014) definuje období 1969–1989 jako éru „nové rodiny“, kdy soukromý a rodinný život začíná zaujímat v životech lidí významnější postavení. Je více než zřejmé, že proměna kulturních a strukturních faktorů ovlivňující podobu mateřství byla pozvolná a ne vždy se všechny změny (např. změna odborného diskursu, změna legislativy a žité praxe) uskutečnily najednou. Proto je nezbytné, abychom se na podmínky, ve kterých ženy vytvářely osobní projekty mateřství, dívali touto optikou.

Nástup 90. let se nesl ve znamení posilování genderově konzervativního modelu dělby rolí mezi muži a ženami, například dalším výrazným prodloužením rodičovského příspěvku až na tři roky. Odborný diskurs i legislativa stále více směřovaly matky zpět do domácnosti (Hašková, Zamykalová 2006; Badinter 2012; Potančoková 2007; Potančoková 2009). Normy a ideologie spojené s mateřstvím do značné míry odpovídají normám intenzivního mateřství, tak jak je představila Sharon Hays (1996) ve svém konceptu „intenzivního mateřství“ založeném na výzkumu mateřství v USA v 90. letech. Autorka dochází k závěrům, že je od matek očekáváno, že vždy podřídí své potřeby a zájmy potřebám dítěte. Zaměřit se na rozvoj a potřeby dítěte je však časově i finančně náročné. Koncept intenzivního mateřství také předpokládá, že by výchova a péče o děti měly být v souladu s nejnovějšími expertními poznatky (Hays 1996). Normy intenzivního mateřství dále stanovují, že zodpovědnost za vývoj dítěte nese výhradně matka, a to na základě blízkého vztahu k dítěti, což ve svém důsledku prohlubuje genderové nerovnosti (Hays 1996; Hašková 2011a). Je patrné, že intenzivní mateřství zvýznamňuje třídní, rasovou, vzdělanostní nebo socioekonomickou dimenzi (Hennessy 2009; Hays 1996; Johnston, Swanson 2006), které otevírají větší prostor pro rozdílnou tvorbu projektů mateřství. S nástupem kapitalismu začátkem 90. let se celkově měnil i charakter české společnosti (např. změna vzdělanostní struktury, struktury pracovního trhu nebo politické uvolnění spojené s dostupností nových informací apod.), díky čemuž byly ještě více posíleny individuální charakteristiky matek (jako je vzdělání, etnicita nebo socioekonomický status), jež ovlivní, ke kterým zdrojům obecné kultury mateřství mají matky přístup.

Metodologie výzkumu

Ve svém výzkumu vycházím ze sociálněkonstruktivistického paradigmatu, které předpokládá interpretativní porozumění mezi výzkumníkem/výzkumníci a komunikačními partnery/kami. Předpokládám tedy existenci několika paralelních subjektivních realit, nikoliv jednu objektivně danou sociální realitu (Charmaz 2005). Realizovala jsem biografické rozhovory, konkrétně problémově orientované rozhovory (Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012; Kuhn, Witzel 2004), které umožňují do určité míry do rozhovoru vstupovat a zaměřovat vyprávění na klíčové otázky výzkumu.

Biografické rozhovory byly provedeny se třemi vybranými generacemi žen (první generace, tj. ženy, které měly děti v 50. a 60. letech [11 rozhovorů]; druhá generace, tj. ženy, jež měly děti v 70. a 80. letech [šest rozhovorů]; třetí generace, tj. ženy narozené v letech 60. a 70. [13 rozhovorů]). Generace byly stanoveny s ohledem na periodizaci socialistické a postsocialistické éry z hlediska genderových vztahů v české společnosti (Hašková, Uhde 2009; Havelková 2014), která popisuje českou společnost z perspektivy proměn očekávání od mužské a ženské role ve společnosti (Havelková 1999; Mareš 2002; Slepíčková, Šlesingerová, Šmídová 2012). Dále výběr generací vychází z předpokladu výzkumu o získání celého příběhu o projektech mateřství, tedy příběhů popisujících fázi rozhodování, zda ne/mít dítě, přes těhotenství či školní docházku až po dobu, kdy děti opouštějí domácnosti a osamostatňují se. A v neposlední řadě stanovení generací vychází z citovaných výzkumů (např. Hašková 2011b; Hašková, Dudová 2010), jež ukazují, že ženy, které se staly matkami v jedné z těchto tří generací, se nacházely ve velmi specifických strukturních a kulturních společenských podmínkách.

Při kontaktování komunikačních partnerek ve všech generacích byla využita metoda sněhové koule. Kvůli nedostatku kontaktů v první a druhé generaci jsem kontaktovala několik domovů pro seniory, ale pouze jeden mi umožnil přístup ke svým klientkám (zde jsem získala další kontakty). Také jsem žádala ženy ze třetí generace, aby mi poskytly kontakt na ženy první a druhé generace, nicméně mnohým ženám již matky zemřely nebo ze zdravotních důvodů nebyly schopné rozhovor poskytnout. Problematičnost získání kontaktů v první a druhé generaci ovlivnil i počet dotazovaných žen v těchto generacích. I přesto bylo mým cílem získat heterogenní výzkumný vzorek, především s ohledem na dosažené vzdělání, velikost a místo bydliště a dobu, kterou ženy strávily v domácnosti péčí o děti a domácnost. Jde o charakteristiky, které se ukazují jako významně ovlivňující každodennost mateřství. Dále byla tato heterogenita vzorku nezbytná pro důslednou analýzu projektů mateřství a kvalitu dat. Tabulka 1 detailněji představuje výzkumný vzorek s ohledem na vybrané charakteristiky.

Tabulka 1: Přehled charakteristik komunikačních partnerek.

Pseudonym	Generace	Počet dětí	Rodinný stav*	Vzdělání	Bydliště	V domácnosti před návratem do práce**
Stela	1	1	vdaná	SŠ	do 50 tisíc	10 let
Sára	1	2	vdaná	ZŠ	do 10 tisíc	2 x 6 měsíců
Ludmila	1	1	rozvedená (4 roky)	měšťanka	Praha	3 roky
Olivie	1	2	vdaná	vyučena	do 20 tisíc	2 x 4 roky
Matylda	1	2	vdaná	ZŠ	do 50 tisíc	2 x 5 let
Dita	1	2	vdaná	SŠ	Praha	2 x 6 měsíců
Ida	1	2	vdaná	vyučena	do 500	8 let
Elena	1	2	vdaná	SŠ	Praha	2 x 6 měsíců a 6 let
Žofie	1	1	vdaná	vyučena	Praha	4 měsíce
Eleanor	1	2	vdaná	SŠ	Praha	2,5 a 3 roky
Vlasta	1	2	vdaná	SŠ	Praha	3 měsíce, 1 rok
Karina	2	2	vdaná	VOŠ	do 15 tisíc	2 x 2 roky
Zora	2	2	vdaná	SŠ	Praha	7 let
Simona	2	1	vdaná	VŠ	Praha	2 roky
Božena	2	3	vdaná	vyučena	Praha	8 let a 1,5 roku
Radoslava	2	3	vdaná	VŠ	Praha	1,5 a 4,5 let
Anastázie	2	2	vdaná	VŠ	Praha	3 a 2,5 let
Zorka	3	4	vdaná	vyučena	Praha	2,5 roku a 7 let
Františka	3	2	vdaná	VŠ	Praha	6 let
Vanda	3	1	vdaná	SŠ	do 25 tisíc	3 roky
Cecílie	3	1	svobodná	VOŠ	Praha	14 měsíců
Zdislava	3	1	vdaná	VŠ	Praha	2 roky, ČÚ
Bohdana	3	1	vdaná	SŠ	Praha	6 let
Rozálie	3	1	vdaná	SŠ	do 25 tisíc	14 dní
Renata	3	1	vdaná	SŠ	do 1 tisíce	v domácnosti
Pavčina	3	2	rozvedená (9 let), znovu vdaná	vyučena	do 25 tisíc	2 a 4 roky
Saša	3	2	vdaná	SŠ	do 25 tisíc	2 x 3 roky
Diana	3	3	vdaná	VŠ	Praha	1 rok, 1,5 roku a 1 rok – vždy ČÚ
Valerie	3	4	rozvedená (20 let)	VŠ	Praha	15 let
Běla	3	2	vdaná	VŠ	Praha	nebyla

* Pokud byla komunikační partnerka rozvedená, je v závorce uveden počet let v manželství.
 ** Vysvětlivka: ČÚ = částečný úvazek nebo DPP/DPC při mateřské či rodičovské „dovolené“.

Sběr dat proběhl v roce 2015 a začátkem roku 2016.⁷³ Rozhovory trvaly více než 90 minut. V úvodu rozhovoru jsem vyzvala komunikační partnerky, aby mi vyprávěly svůj příběh o mateřství. Smyslem otázky bylo, aby ony samy naplnily koncept mateřství vlastním významem a svou interpretací sociální reality. Poté jsem sledovala, jaká témata nebo situace v souvislosti s mateřstvím ony samy zvýznamňují. Téměř všechny komunikační partnerky začaly svůj příběh těhotenstvím (jak a kdy zjistily, že jsou těhotné), porodem (některé hodnotily přístup lékařů/ek a sester) a uzavřely jej dobou na mateřské či rodičovské „dovolené“, některé i návratem do práce. V další fázi rozhovoru jsem za použití otevřených otázek požádala komunikační partnerky o detailnější vyprávění o tématech, která zvýznamnily v úvodním vyprávění. Pro zachování důležitosti vlastní interpretace sociální reality jsem využívala slovní obraty jako „Řekněte mi o tom vše“ nebo „Vy jste mluvil/a o [...], prosím, pobavme se nyní o tomto tématu“. Na závěr jsem využila strategie generujících porozumění (Witzel 2000; Witzel, Reiter 2012), kdy jsem se dotazovala na konkrétní témata a interpretace, které mne zaujaly nebo které nebyly probírány. Téměř u všech komunikačních partnerek jsem vnášela do rozhovoru témata týkající se školního období a odchodu dětí z domova.

Určitým úskalím mého výzkumu je paměť, neboť komunikační partnerky měly vyprávět o něčem, co se v jejich životech odehrálo před několika (i desítkami) let. Díky využití interpretací nebo slovních spojení komunikačních partnerek byla umožněna reflexe vyprávěných událostí. Dále pak pobídky k detailnějšímu vyprávění znamenaly další probuzení paměti a vzpomínek. V tomto ohledu se jako výhoda ukázala být skutečnost, že jsem se narodila až na konci 80. let, tudíž jsem neměla možnost prožít ono strukturní a kulturní nastavení všech generací. Komunikační partnerky v rozhovorech velmi často začaly svoje vyprávění slovy „Vy jste mladá, toto jste nezažila, musím Vám to nejdříve vyjasnit“. Obdobnou výhodou se ukázal být také fakt, že jsem bezdětná. I v tomto ohledu mi chtěly komunikační partnerky některé věci detailně vysvětlit.

Ve fázi analýzy dat jsem využila tematickou analýzu a různé úrovně kódování dat. V rámci analýzy jsem oddělila témata, která do příběhu vnesly komunikační partnerky a která jsem vnášela já. Témata, jako je kojení, čas strávený s předškolními dětmi a pojetí správné péče o dítě, jež jsou zároveň tématem tohoto článku, byla vnášena samotnými komunikačními partnerkami, v některých případech jsem tato témata rozvíjela dalšími otázkami. Dále jsem v každé generaci analyzovala sociální a kulturní kontext vyprávění. Daniel Bertaux (1981; Bertaux, Kohli 1984) v tomto ohledu rozlišuje mezi tzv. životní historií, která odkazuje k objektivním strukturám formujícím životní biografii a jednotlivé události, a mezi tzv. životním vyprávěním, které naopak odkazuje k interpretacím a významům, jež přikládají komunikační partneři a partnerky událostem ve svém životě. Z toho důvodu byla ke každému rozhovoru vytvořena

⁷³ Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 4216).

chronologická mapa příběhu, kde byly zaznamenány strukturní i kulturní vlivy utvářející životní biografii, ale rovněž interpretace a významy přikládání těmto událostem samotnými komunikačními partnerkami (viz také Dudová 2015). Na závěr byly jednotlivé generace porovnány s ohledem na ukotvenost osobních projektů mateřství ve specifickém kulturním a strukturním nastavení v daných generacích a mezigeneračně porovnány.

Odraz obecné kultury mateřství ve vyprávění matek tří různých generací

K následující diskusi jsem zvolila ty části vyprávění, které byly v příbězích matek nejvýznamnější a jimiž komunikační partnerky naplnily svá úvodní vyprávění o mateřství. Jde o témata kojení, výchova a přístup k dětem. Prostřednictvím těchto témat se ve vyprávění ukázaly normy a hodnoty obecné kultury mateřství dané generace, které na matky působily. Například ve vyprávění o kojení matky popisovaly, jak jim tehdejší nastavení rodinné politiky ne/umožnilo být v domácnosti, což ovlivnilo dobu kojení; nebo diskutovaly o doporučení lékařů/ek, zda podporovali kojení či nikoliv. Způsob, jakým byla tato témata popisována ve vyprávění matek všech generací a v rámci jakých situací se matkám tato témata vynořila, zároveň zviditelnil normy a hodnoty naplňující obecnou kulturu mateřství. V analýze jsem se zaměřila nejen na obecnou kulturu mateřství, ale především na to, jak a jakými produkty ženy vytvářely své projekty mateřství v rámci obecné kultury mateřství dané generace. Jako poslední budou analyzovány normy dobrého mateřství, které se linuly celým příběhem, a jejich pojetí vždy vycházelo z kritiky negativních praktik matek ve výchově nebo péči o děti.

Kojit, či nekojit... to je, oč tu běží

Pochopení výchovy a péče o děti poválečné generace žen (tj. první generace) je možné, pouze pokud uvažíme společenské i životní podmínky poválečného Československa. Ve všech jedenácti příbězích první generace ženy popisovaly problematické životní podmínky, jako byla nezavedená (teplá) voda v domě nebo bytě či zdravotně nevyhovující bydlení. Stejně tak všechny příběhy obsahovaly témata jako např. nutnost brzkého návratu na pracovní trh po mateřské „dovolené“, možnost hlídání dětí prarodiči díky společnému bydlení apod. V této generaci lze najít dvě odlišné strategie s ohledem na návrat na trh práce po mateřské „dovolené“. Jedna skupina komunikačních partnerek byla doma několik měsíců a do práce se vrátila na plný úvazek. Druhá skupina žen byla doma déle (s dalšími dětmi nebo byly v domácnosti), a do práce se tak vrátila za několik měsíců i let. Čtyři komunikační partnerky, které byly doma jen několik měsíců, kojily své děti jen krátkou dobu. Brzký návrat do práce, ale

také bydlení s rodiči, ovlivnily jejich přístup ke kojení: „*My jsme mohly jít, kam jsme chtěly. Já jsem odkojila, a mohla jsem jít, protože rodiče hlídali [...] tím pádem jsem měla volné pole působnosti. Já jsem šla po čtyřech měsících do práce, to se dříve chodilo, nebo jste mohla být do roka dítěte doma, ale bez placení. Jenže nebyly peníze, a když byla babička svolná, že bude hlídat, tak já jsem šla do práce.*“ (Žofie, první generace, jedno dítě – 1961) Zároveň komunikační partnerky první generace deklarovaly nezájem lékařů/ek a sester o kojení: „*Úplně se o to [kojení] nikdo nezajímal, prostě nám dali děti a akorát nám řekli co a jak, a víc už se o nás nikdo nezajímal. A pak nás pustili domů [...]. Ale jak se říká, vše se mění. Byla doba, kdy se říkalo, že kojení není důležitý, ale pak se zase říká, že je to to nejdůležitější a že máte kojit co nejdéle. Tak je z toho spíš trochu zmatek, jak se pokaždé říkalo něco jiného.*“ (Elena, první generace, dvě děti –1949, 1953)

Žádná komunikační partnerka nepopisovala krátkodobé kojení jako výsledek odmítavého přístupu ke kojení, ale spíše jej vysvětlila nezájmem lékařského personálu o kojení, který je po porodu do kojení nenutil nebo jim nevysvětlil, jak mají kojit. I ty ženy, jež kojily krátce, kojení definovaly jako důležité, jako něco, co všechny ženy pro své děti chtějí, a jako znalost, kterou sdílejí všechny matky: „*My jsme na kojeníape- lovaly samy, protože to bylo pro mě strašně pohodlné [...]. To přece věděla každá zdravá ženská na vsi, že když budete kojit dítě, tak budete mít bezproblémové dítě. To není nic nového [...]. Tenkrát nebylo takové huštění do hlavy, jako to máte dnes, v tom, co máte a nemáte dělat, to tak dříve nebylo. Tenkrát bylo normální, že každá ženská kojila co nejdéle, aby měla volné ruce. Já jsem neměla žádné flaštičky, nic takového. Akorát bylo trochu nepříjemné, že byl člověk obložený plenami.*“ (Vlasta, první generace, dvě děti –1960, 1963)

První generace byla generací, jejichž matky byly ženami v domácnosti a zároveň ono „huštění od hlavy“, jak o tom mluvila Vlasta, neprobíhalo natolik intenzivně. Ženy se spíše spoléhaly tzv. na selský rozum, na své životní zkušenosti a na zkušenosti ostatních žen. Jejich mateřské projekty byly tudíž ovlivněny spíše než mainstreamovým odborným diskursem, který kojení nevnímal jako důležité, vlastním přesvědčením a zkušenostmi, a lze usuzovat, že tyto komunikační partnerky o podobě kojení samy rozhodovaly mnohem více než další komunikační partnerky v následujících studovaných generacích. Ostatní komunikační partnerky, jež byly doma déle (např. Stela byla doma deset let), a pro něž byla delší doba kojení méně problematická, o kojení smýšlely velmi podobně jako ty, které byly doma krátce. Kojení také vnímaly jako důležité pro zdraví a blaho dítěte, ačkoliv odborný diskurs na kojení netlačil. Zároveň však nekojily o tolik déle (5–6 měsíců oproti cca 4 měsícům), což však mohlo být způsobeno životními podmínkami, a ne úmyslným přerušením kojení.

Narůstající tlak na kojení ze strany expertního diskursu vnímaly skutečně až ty matky, jejichž děti se narodily v 70. a 80. letech (tj. druhá generace). Toto období bylo

velmi bohaté na změny, např. prodloužení mateřské „dovolené“, se kterým souvisel i důraz expertů a expertek na kojení (např. již uvedený uznávaný pediatr Josef Švejcár). V mém výzkumném vzorku matky souzněly se stále se rozšiřujícím diskursem, že kojení je pro zdraví a blaho dítěte důležité. Karina dokonce svůj přístup ke kojení porovnávala s rozdílnou zkušeností s kojením starší sestry, která měla dítě v první generaci: *„Vyložene se tvrdilo, že je to to nejlepší, co můžete pro dítě udělat. Taky jsme to trénovaly, jak máme odsávat, aby se nám tvořilo mlíko. V té době se s kojením začínalo a myslím, že to byl profesor Švejcár, kdo začal dávat na kojení důraz, a tvrdil, že kojení je to nejdůležitější, co můžete pro to dítě udělat, jako takové věno do budoucnosti. Mám sestru, která je o 10 let starší, takže rodila koncem 50. let a začátkem 60. let, to se kojení nepovažovalo za důležité, protože v té době byly týdenní jesle, kam jste mohla dát dvouměsíční dítě. V začátcích 60. let se opravdu na ženu koukalo hlavně jako na pracovní sílu, to dítě bylo vedlejší [...]. Pak se přišlo v 70. letech na to, že je kojení pro dítě strašně důležité [...], a snažili se vytvořit nějaké podmínky, jako třeba dva roky mateřské „dovolené“, aby se matky mohly dětem alespoň trochu věnovat, což o těch 10 let dřív nebylo.“* (Karina, druhá generace, dvě děti –1975, 1979) Na rozdíl od první generace, která kojení navzdory odbornému diskursu popisovala jako důležitou součást péče o dítě, druhá generace žen naopak s odborným diskursem souzněla a v jejich projektech mateřství byl tento diskurs mnohem více viditelný.

Ve třetí generaci diskurs o důležitosti kojení doslova eskaloval, a to především u žen, které měly děti na konci 90. let a dále. Jde o období, kdy se i v české společnosti ustavovaly některé normy intenzivního mateřství, jež se týkaly i dlouhodobého kojení, které začalo představovat normu správné péče o děti. V této generaci matky ve vyprávění uváděly, že lékaři/ky kojení doporučovali a často kritizovali brzké využití umělé výživy: *„Musím říct, že v obou případech trvali na kojení a opravdu hodně. Opravdu nám doporučovali, že musíme to miminko přikládat a snažit se, a i když přijde krize, nezmatkovat a nesahat hned po umělé výživě [...], já jsem sama chtěla kojít co nejdéle.“* (Pavčina, třetí generace, dvě děti – 1989, 1998) Důraz na kojení byl důsledkem stále sílící normy, která se výrazně objevovala i v expertním diskursu a která zdůrazňovala přirozené pouto mezi matkou a dítětem (Hašková, Dudová 2017; Badinter 2012). Hlavním pojítkem mezi kojením a rétorikou přirozenosti je tělo a nepřenositelná zkušenost žen s kojením, jež však ženy poutá k mateřství a k péči (Witz 2000). Kojení nejenže představuje možnost intenzivního vztahu matky s dítětem (Badinter 2012), ale také definuje roli matky v životě dítěte jako nezastupitelnou (Hašková, Zamykalová 2006), a to i v dalších letech v životě dítěte. Nezastupitelnost matky v souvislosti s kojením se také stávala argumentem, proč jediné matka je zodpovědná za poskytnutí nejlepší péče o dítě. Je však patrné, že tlak na kojení má své důsledky i v dalších fázích mateřství.

Ve vyprávění matek třetí generace byla zřetelná internalizace těchto normativních

aspektů v projektech mateřství. Samy velmi často zvýznamnily přirozenost kojení, vlastní vůli kojít a kojení popisovaly jako základ vztahu s dítětem. Některé komunikační partnerky ve vyprávění však tento přílišný tlak na kojení kritizovaly, ale nevymezovaly se vůči předpokladu, že kojení je pro vývoj a zdraví dítěte důležité. Kritika byla patrná především u žen, které měly problém kojít, což byl případ Zdislavy: „*Mně přijde, že je na kojení opravdu velký tlak. Tlak, aby žena co nejdříve kojila, ale pak, když to nejde, je problém [...]. Takový, že dítě přiložíš k prsu, ono se nechytne a všichni jsou z toho celý hyn. A potom za tebou chodí sestřičky, jestli kojíš, jestli si už dítě cuclo, a zároveň mají jen jeden způsob kojení, jakoby z pravý strany prsu, a musíš mít to dítě podložený, což nám nevyhovovalo. Já jsem byla v pohodě, že se malej hned nepřisál. Byla jsem po porodu a bylo mi to celkem jedno, ale ty sestřičky kolem nás pořád běhaly a ptaly se, jestli jsem už ho nakojila. No a když konečně přišla jiná sestřička, řekla mi, ať ho nedávám takhle zprava, že mám velká prsa, ale mám ho dát obráceně. Synovi to bylo příjemnější, a tak si konečně cucnul a byl v pohodě, ale ten tlak je v tom opravdu velký. Hlavně aby se kojilo.*“ (Zdislava, třetí generace, jedno dítě – 2013) Zkušenosti Zdislavy (i jiných žen) poukazují na normativní tlaky (viz např. Badinter 2012), které si matky uvědomily právě ve chvíli, kdy tyto normy nemohly naplnit.

V každé generaci existovaly normy vztahující se ke kojení, ale teprve ženy třetí generace, pokud nemohly tyto normy z jakýkoliv důvodů naplnit, se snažily vysvětlit nebo obhájit, proč tyto normy nenaplnují. Důvodem může být dostatek informací a zdrojů, nejen knih a časopisů určené pro matky, ale také internetová diskusní fóra, kde mohou být uvedeny různé rady a přístupy ke kojení. Čím více informací matka má, tím více musí každé své rozhodnutí objasnit a ospravedlnit, protože vždy existuje šance, že bude s něčím či někým v rozporu. Naopak u žen předchozích generací v důsledku nedostatku zdrojů nebo tabuizaci intimních témat spojených s těhotenstvím či porodem mohla být představa společensky požadované a ideální péče o děti (tedy i kojení) méně zřejmá. To mohlo vést k situaci, kdy si ženy neuvědomovaly, že jejich chování mohlo být v rozporu s danými normami. Přesto ale v mém výzkumu komunikační partnerky první generace tyto normy reflektovaly. Spíše lze hledat vysvětlení v tom, že obecná kultura mateřství a její prvky vztahující se k dobré péči o dítě a kojení mohly být jasnější, což mohlo matkám usnadnit revizi norem a hodnot, ale i jejich následné odmítnutí.

Čas věnovaný péči a výchově dítěte

Od 50. let po současnost se proměnila také norma časové investice do dětí. V rozhovorech bylo téma časové investice do výchovy a péče o dítě komunikačními partnerkami rozebíráno především v předškolním období. Naopak období školní docházky, dospívání a odchod dětí z domácnosti rodičů byla témata, na která jsem se doptávala.

Důvodem zvýznamnění předškolního období je, že jde o období, kdy dítě potřebuje nejvíce péče a pozornosti, jež mu zpravidla dává matka. Dále několik komunikačních partnerek moment příchodu z porodnice popisovalo jako situaci, která jim doslova otočila život vzhůru nohama a kdy musely změnit chod domácnosti i své zažité zvyky. Popis předškolního období však byl v každé generaci jiný.

V první generaci bylo období mateřské „dovolené“ a předškolní období popisováno velmi zkratkovitě a často jsem se na toto téma doptávala ke konci rozhovoru. Takové krátké vyprávění nebylo výjimkou: *„Na mateřské dovolené to byl každý den úplně stejný. Dny byly normální, ráno se vstalo a mezitím bylo vaření, uklízení, zase jídlo, a takhle ty dny probíhaly, u obou dcer stejně.“* (Sára, první generace, dvě děti – 1964, 1967) Mnohdy bylo toto období ženami interpretováno jako problematické – komunikační partnerky mnohdy bydlely po dlouhou dobu s rodiči (což mělo své výhody, protože mohli o dítě pečovat i prarodiče, ale i své nevýhody, protože se ženy podřizovaly chodu domácnosti rodičů, některé komunikační partnerky soužití popisovaly jako problematické, neboť obzvláště matky a tchyně zasahovaly do výchovy dítěte, ale i do partnerského soužití); dále často neměly zavedenou teplou vodu nebo jiné domácí pomocníky, někdy dokonce musely zatápět dřevem, které si však musely nejdříve vyskládat. Některé komunikační partnerky bydlely krátce po svatbě a po porodu v jiném městě než manžel. I tyto aspekty vstupovaly do jejich interpretace mateřské „dovolené“ a předškolního období.

Jakým způsobem se tyto aspekty promítaly do osobních projektů mateřství, lze ukázat na příkladu Vlasty – kvůli plísni v bytě byla po porodu v porodnici déle; poté se s manželem přestěhovali na několik měsíců k rodičům manžela a chvíli nato k jejím rodičům na statek. Za několik měsíců získali s manželem přidělený byt v Praze, který byl v dezolátním stavu. Když byl synovi rok, přestěhovali se do bytu v Praze, ale syna nechali půl roku u babičky a vídali ho o víkendech. Krátce nato Vlasta otěhotněla znovu a po porodu opět kvůli nevyhovujícím životním podmínkám nechala několik měsíců obě děti u babičky na vesnici. Když získali byt na sídlišti, tak si vzali obě děti k sobě. Sídlíště však bylo v té době ve výstavbě a nebyla zde infrastruktura nebo školky, školy či obchod. Do práce se Vlasta vrátila po třech měsících, po narození druhého dítěte po roce. Sama období, kdy se vrátila po mateřské „dovolené“ do práce, rekonstruovala s manželem byt a jezdila za malými dětmi k babičce na vesnici, interpretovala takto: *„Zvládala jsem to špatně, byla jsem hubená jak lunt, protože abych to všechno stihla, tak jsem létala z jednoho kouta do druhého. To bylo děti, domácnost, všechno, a vždycky v sobotu odpoledne jsme oba s manželem padli a byli jsme mrtví. Někdy toho bylo fakt víc než dost.“* (Vlasta, první generace, dvě děti – 1960, 1963) Všechny komunikační partnerky první generace hovořily o obtížných životních podmínkách poválečné generace, se kterými se při výchově dětí potýkaly a které ovlivnily jejich projekty mateřství.

Komplikované životní podmínky první generace, kdy ženy musely zvládat také např. štípání dříví na ohřev teplé vody, strukturovaly čas, kdy byly v domácnosti, jiným způsobem než u dalších generací, což ovlivnilo jejich názory na to, jak a kolik času by měly strávit s dětmi. Především matky v první generaci, které se vrátily do práce po několika měsících, zpravidla nemohly být jen pečujícími matkami. Byly okolními podmínkami tlačeny do toho, aby věnovaly čas i jiným aktivitám a povinnostem. Velmi často tak komunikační partnerky v kolotoči každodenních aktivit, které musely zvládnout, viděly předškolní péči jako výhodu, a navíc jako možnost, jak se dítě naučí to, na co ony neměly dostatek času: „[...] vy si s dětmi nemůžete celý den hrát, protože máte domácnost, musíte vyprat, vyžehlít, nakoupit, tak to nejde [...]. Já jsem synovi vždy říkala, že jdeme za dětičkama, oni měli ve školce vláčky a syn se vždycky ráno těšil, že jdeme k dětičkám [...]. Kromě toho se tam naučí různé věci, které mu jsou potom užitečné.“ (Vlasta, první generace, dvě děti –1960, 1963)

I komunikační partnerky, které byly v domácnosti s dětmi několik měsíců až let, hodnotily předškolní období jako velmi náročné, především z finančních důvodů, ale také z důvodu dalších povinností v domácnosti a v rodině (např. se některé komunikační partnerky kromě dětí staraly i o stárnoucí rodiče). I ony hodnotily předškolní péči v mnohých aspektech pozitivně (jako naučení se praktickým dovednostem nebo „otrákání“ se v kolektivu), ale v jejich vyprávění se objevují rovněž kritické poznámky k předškolní výchově (např. v otázce brzké separace dítěte a nezastupitelnosti matky v životě dítěte).

U matek druhé generace bylo vyprávění o předškolním období obsáhlejší a konkrétnější. Jejich životní podmínky se oproti první generaci výrazně zlepšily (např. již měly teplou vodu, automatickou pračku apod.), mnohdy již nebydly dlouhodobě s rodiči. Zároveň více problematizovaly ve svých vyprávěních návrat do práce, zejména s ohledem na jeho časnost a nedostatek času, který mohly věnovat dětem. Reflektovaly tak, že chtěly být s dětmi co nejvíce doma a věnovat jim čas. Často si však byly vědomé, že státní ideologie stále apelovala na ženy, aby pracovaly, a tak se ocitly mezi požadovaným a chtěným způsobem péče o děti. Je nutné dodat, že rozpor mezi tím, jak matky chtěly vychovávat své děti a jaké bylo očekávání dané generace od žen a matek, byl rozebírán v současnosti. Výpovědi komunikačních partnerek o rozporu mezi nutností být pečující matkou v domácnosti a nutností vrátit se do práce mohou být ovlivněny současným převažujícím diskursem. Téměř ve všech příbězích druhé generace lze tento rozpor identifikovat. Pokud nebyl explicitně uveden, byl tento rozpor patrný např. v diskusi o nedostatku času, který mají matky na své děti. Některé komunikační partnerky dokonce diskutovaly o úpravě pracovní doby (např. pracovaly jen na ranní směny, aby odpoledne vyzvedly děti ze školky/školy) a mohly tak být s dětmi doma. Že byl tento rozpor reálnou zkušeností druhé generace, napovídá také fakt, že několik komunikačních partnerek zůstalo v domácnosti bez finanč-

ního příspěvku, což identifikovaly jako vědomé rozhodnutí s cílem poskytnout dítěti tu nejlepší péči. Na příběhu Kariny lze tento rozpor druhé generace explicitně ukázat: *„Dříve se říkalo, že se dítě nechová, že se nesmí rozmazlovat, protože jste byla socialistická matka, která je hlavně pracující člověk [...], tudíž jste si nemohla dovolit vychovat rozmazlené dítě. Tendence byla spíš jiná, vychovat dítě tak, abyste ho pak mohla odložit do nějakého zařízení [...]. V té době byla mateřská dva roky, která byla i tolerována zaměstnavatelem. Tak jste využila dva roky, ale déle už jste zůstat doma nemohla. Což bylo nepříjemný, že jsme měly dvě možnosti, buď se okamžitě po druhých narozeninách dítěte vrátit, nebo dát výpověď.“* (Karina, druhá generace, dvě děti – 1975, 1979) Karina v dalším vyprávění svoji práci hodnotila velmi pozitivně a díky tomu akceptovala legislativní nastavení mateřské „dovolené“ tehdejšího režimu. Karina využila maximum z hlediska možnosti individuální péče o děti v domácnosti, které tehdejší režim nabízel. Stejně jako první generace čelily ženy druhé generace brzkému návratu na trh práce a krátké mateřské „dovolené“, ale jejich přijímání těchto produktů obecné kultury mateřství nebylo natolik bezproblémové. Naopak se mnohem více vymezovaly vůči společenským očekáváním obsaženým i v obecné kultuře mateřství, že žena má být také pracující osoba (nikoliv jen pečující matka). Několik komunikačních partnerek druhé generace se vůči očekávání vymezilo natolik, že byly z vlastního rozhodnutí v domácnosti několik let, a to i za cenu toho, že nedostávaly příspěvky nebo dávky.

Vyprávění o mateřské/rodičovské „dovolené“ byla u žen třetí generace velmi konkrétní (např. v popisu každodenní péče a her). Zde mohla sehrát podstatnou roli paměť, protože ženy třetí generace vyprávěly o nedávné zkušenosti. I tak lze říci, že v této generaci nastává ve vyprávění velký posun směrem k pečující roli ženy a do vyprávění se dostává rétorika mateřských instinktů a pozice dítěte v životě ženy je popisována jako středobod života: *„Pak se ti tam podle mě něco přehodí a najednou v té hlavě víš, co máš dělat [...] najednou, když je to dítě tvoje, tak to tam nějak blikne samo a nějak to tam je.“* (Renata, třetí generace, jedno dítě – 1995) Nebo *„Já si myslím, že je to jeden z nejhezčích životních údělů [...] je to něco tak silného, hezkého a přirozeného, že by to mělo potkat každého [...] rozhodně je to něco, od čeho se odvíjí celý život.“* (Vanda, třetí generace, jedno dítě – 1992)

Ani v jedné z předchozích generací nebylo mateřství explicitně spojováno se smyslem života a s mateřským instinktem, což může být vysvětleno podmínkami třetí generace. Především jde o posílení norem dlouhodobé, intenzivní a celodenní péče, která je v zodpovědnosti matky, a které jsou přítomné napříč různými diskursy (v expertních, ale i v neodborných časopisech nebo reklamách). V příbězích matek se však ukázalo, že čím více jsou normy intenzivního mateřství viditelné a explicitní, tím více soupeří s jinými životními projekty, jako je práce nebo volný čas. Matky třetí generace zažívaly tlak na seberealizaci v oboru sférách života, tedy tlak na nutnost vzdělávat se, budo-

vat kariéru a být finančně nezávislá, ale také tlak na to, aby byly obětavé, pečující matky, jež budou věnovat dítěti maximum času a podřídi svůj čas jeho potřebám. Díky specifickým podmínkám třetí generace se tato ambivalence se projevila v jejich mateřských projektech oproti předchozím generacím jinak.

Tlak na seberealizaci ve veřejné sféře v ženách, které byly dlouho v domácnosti, vyvolával pocit obhájit svoje rozhodnutí: „*Jedna moje kamarádka byla rok bez práce a byla doma, a doma měla v kuchyni vše srovnané. Jednou mi říkala, že měla pocit, že musí něco dělat sama od sebe, že musí něco vytvářet [...]. Já jsem nikdy neměla pocit, že po mě musí zbyť pomníky nebo něco vyrobeného.*“ (Renata, třetí generace, jedno dítě – 1995) Tyto komunikační partnerky, například i citovaná Renata, na dlouhou dobu ze svého osobního projektu mateřství „vypustily“ veřejnou (pracovní) sféru, často i některé volnočasové aktivity, a věnovaly se jen péči o děti a o domácnost. Komunikační partnerky do pracovní sféry zpravidla tlačily až finanční důvody (např. Valerie byla 15 let v domácnosti, ale po rozvodu musela být ekonomicky soběstačná). V závěru rozhovoru tyto komunikační partnerky období v domácnosti mnohdy rekapitulovaly a opět se vracela rétorika o nutnosti seberealizace a o stavění pomníků, jak uvedla Renata. Pro ně se oním budovaným projektem staly jejich děti a kýženým výsledkem pro ně bylo vychovat slušné a samostatné dospělé jedince: „*Já to беру hlavně z toho okolí, který bere mojí rodinu velmi pozitivně a chválí mi jí [...] říkají, že neznají tak hezký vztah rodičů a dětí a jak jsou moje děti slušně vychované, hodný, a myslím si, že když jsem jim dala 15 let mého života, že se to vyplatilo v tom jejich charakteru a jejich povaze [...]. Zase bych klidně obětovala těch 15 let, protože mi to stálo za tu hezkou rodinu.*“ (Valerie, třetí generace, čtyři děti – 1988, 1991, 1991, 1995) V jejich vyprávění se velmi často projevila jejich nezastupitelnost jako matek ve výchově dítěte, což byl impuls pro delší setrvání v domácnosti.

I další komunikační partnerky pocítily soupeření o to, která sféra v dané chvíli má v jejich životech převažovat. Jednalo se o ženy, jež se brzy po porodu vrátily na trh práce, a odmítly tak naplnit očekávání pečující matky v domácnosti. I ony však na začátku vyprávění souhlasily s normou intenzivního mateřství, že dítě je životním posláním a že ony jako matky mu poskytnou tu nejlepší péči, ale svým jednáním, především díky brzkému návratu na trh práce, realizovaly své osobní projekty mateřství jinak. Šlo o ženy, které pracovaly v oboru nebo v pozici, kde by byl delší výpadek z trhu práce problematický, navíc práce pro ně byla důležitá i z hlediska seberealizace či ekonomické soběstačnosti: „*Já jsem vlastně nebyla dlouho doma [...], když jsem se vrátila do práce, zjistila jsem, že je to šílená ztráta, nejen kontaktů, ale že ze všeho úplně vypadneš [...]. Ale když jsi v práci, tak si přijdeš zase kompetentní. Nemluvím o velké kariéře, ale že zase zvládáš jiné věci, jako se sama rozhodovat, a najednou vidíš, že dokážeš o něco víc.*“ (Diana, třetí generace, tři děti – 2006, 2008, 2010)

Z vyprávění Diany, stejně jako jiných komunikačních partnerek, bylo patrné, že na

ženy třetí generace je vyvíjen tlak nejen z hlediska seberealizace a budování kariéry, ale i z hlediska dlouhodobé celodenní péče. Velmi často ve vyprávění o důležitosti práce v jejich mateřských projektech také následovalo „ospravedlnění“, ale v tomto případě ospravedlnění participace na trhu práce. Zdůrazňovaly tak, že se po práci věnují výhradně dětem a jejich zájmům, že se snaží skloubit práci a odvoz/dovoz dětí do školky a na kroužky atd., tedy že jsou děti v jejich životech na prvním místě. Ve třetí generaci byl tlak na obě sféry (soukromou/rodinnou i veřejnou/pracovní) silný a požadavky nebo očekávání od žen v obou sférách byly mnohdy neslučitelné. Tím se ženy každým učiněným rozhodnutím v rámci projektů mateřství vystavily nutnosti obhajovat a zdůvodňovat svá rozhodnutí. Žádný vyprávěný příběh o projektu mateřství se proto neobešel bez diskuse o obou sférách a obhájení vlastních rozhodnutí. Předchozí generace rovněž zažily tlak na nutnost pracovat i pečovat, ale tyto ženy často explicitně obhájily svá rozhodnutí pomocí argumentů tehdejšího režimu nebo, v případě žen první generace, prostřednictvím životních podmínek, ve kterých vychovávaly své děti. V předchozích generacích tak existovala celkem jasná představa obecné kultury mateřství s ohledem na rozdělení soukromé a veřejné sféry. Nyní jsou podmínky v obou sférách natolik variabilní, že pro ženy není mnohdy zřejmé, co je onou obecnou kulturou mateřství a jaké produkty jsou jim nabízeny, z čehož může pramenit neustálá potřeba argumentovat a obhajovat se.

Právě a zejména ve třetí generaci individuální charakteristiky žen hrály velmi důležitou roli např. v otázce návratu do práce a doby, po kterou setrvávají v domácnosti. I v první a druhé generaci byl výzkumný vzorek heterogenní z hlediska vzdělání, bydliště nebo délky setrvání v domácnosti, ale v těchto generacích byla nabídka produktů v obecné kultuře mateřství menší a následný výběr produktů pro osobní projekty mateřství byl podobnější. Naopak ve třetí generaci podmínky, ve kterých se tyto ženy rozhodují, jsou flexibilnější a různorodější – obecná kultura mateřství nabízí mnohem více, ale i možnosti výběru jsou limitovány, především individuálními charakteristikami žen (např. ve třetí generaci ženy často diskutovaly o finanční náročnosti péče o děti v podobě hraček, kroužků, ale také soukromých předškolních zařízení; pro ženy z větších měst a pro rodiny s vyšším příjmem byla tato nabídka obecné kultury mateřství přístupnější).

Konstrukce norem dobrého mateřství ve vyprávění matek

Výše uvedená témata, jako je přístup ke kojení a časová investice do péče a výchovy dětí, jsou oblasti, kde se projevují nebo jsou aktivovány normy dobrého mateřství. Normy dobrého mateřství a „správné péče“ byly zastřešujícím rámcem mateřských projektů. Stejně jako jsou obecně pozitivní normy ve společnosti definovány prostřednictvím pojmenování a odmítnutí negativních praktik, jak ukazuje Michel Foucault

na příkladu vyloučení homosexuality a nastavení heteronormativity (Foucault 1999; Katz 1996), byly ve vyprávění matek takto konstruovány i normy dobrého mateřství a „správné péče“ (Hašková, Zamykalová 2006). Níže vybrané citace jsou ze závěru rozhovoru, kdy byly komunikační partnerky explicitně požádány, aby popsaly, co pro ně znamená dobré mateřství.

První generace žen v průběhu vyprávění několikrát zdůraznila komplikované životní podmínky v poválečném období, jako je praní látkových plen, nezavedená teplá voda atd. Komunikační partnerky kritizovaly současné matky (tj. ženy patřící do mnou zkoumané třetí generace), že tyto matky mají dobré podmínky, ale přesto si stěžují; např. hovořily o tom, že dnes mají matky hotové jídlo pro děti, které stačí ohřát, ale i přesto si stěžují na nedostatek času. Komplikované životní podmínky první generace se projevily i v definici dobré matky, kterou popisovaly jako tu, co se o dítě postará a poskytne mu kvalitní zázemí a podmínky pro dobrý život, protože jedině tak matka vychová z dětí řádné občany a občanky. Dobrá matka tedy i přes komplikované podmínky poskytne dětem dobré rodinné zázemí a svědomitě je vychová. Tento přístup ilustruje výpověď paní Vlasty, jež jako dobrou matku označila svoji tehdejší sousedku, která se sama postarala o čtyři děti po smrti manžela: *„Víte, na to je těžká odpověď, ale já vám řeknu jednu věc. V rodné vesnici, kde jsme bydleli, byl za naším barákem malý domeček a tam bydlela paní, která měla čtyři děti. Byla mladá a hezká, ale byla válka a její muž narukoval. Hned první měsíc ve válce ho zastřelili a ona zůstala se čtyřmi dětmi sama [...]. Tenkrát neměla nárok na nějaký důchod nebo tak, tak musela chodit uklízet a sloužit a vychovávat děti. Vychovala z nich dobré lidi a lidi se vždycky ptali, jak jste to zvládla, a ona vždycky z legrace říkala, že než šla ráno do práce, tak dětem vyčinila a děti byly celý den hodné [...]. Ty větší se staraly o menší děti a já k ní vždycky měla úctu, protože dobře vychovat čtyři děti, a nemít nic, to je teda něco.“* (Vlasta, první generace, dvě děti –1960, 1963)

Ve druhé generaci žen byla jako špatná matka vnímána ta žena, která se o dítě nezajímá a nestará. Simona tuto situaci výstižně popsala, když uvedla *„[...] já nechci být taková ta matka, co nechá svoje dítě běhat venku s klíčem na krku, a to dítě bude jen čekat, až máma bude mít čas.“* (Simona, druhá generace, jedno dítě – 1970) Tato kritika nebyla u žádné z komunikačních partnerek vznesena vůči pracujícím matkám, ale spíše vůči těm matkám, jež se nezajímají o své děti a nestarají se, zda jim nic nechybí. Také druhá generace žen byla v otázkách dobrého a špatného mateřství ovlivněna podmínkami, ve kterých samy vyrůstaly a poté vychovávaly své děti. Tuto generaci matek představují ženy, jež (částečně nebo úplně) vyrůstaly a následně vychovávaly děti v době reálného socialismu, který apeloval na rozvoj a vstřípení morálních hodnot již od útlého dětství, a především apeloval na vstřípení pracovní morálky a kladl důraz na společenskou práci. Zároveň šlo o období, kdy i státní režim začínal klást důraz na pečující roli ženy a na blízký vztah matky s dítětem. Komunikační partner-

ky samy sebe viděly jako ty, které mají dětem vštípit tyto hodnoty a morální zásady. Matky představovaly prodlouženou ruku státního režimu. To ukazuje příběh Kariny, jež popisovala dva roky na mateřské „dovolené“ jako krátkou dobu, ale upozornila, že tehdy byla žena zejména pracující osobou a v tomto duchu měla rovněž vychovávat své děti, např. aby dítě nebylo rozmazlené, ale bylo soběstačné a umělo působit v kolektivu: „*V době socialistického budování všichni lidé museli být v pořádku, šťastní a všechny požadavky tehdejší společnosti zvládat [...]. Vy jako matka pracujete s nějakým dítětem, s nějakou jeho osobností a vy jí buďto můžete ovlivnit pozitivně a dát mu vše, co to dítě potřebuje, anebo naopak v tom selžete [...]. To ale zjistíte, až jsou děti větší, že jste je nějakým způsobem povzbudila k pozitivním vlastnostem, že mají nějaké morální zásady, které jste jim předala, a v podstatě, že jste je tvarovala [...]. Víte, že třeba nekradou a mají morální zásady.*“ (Karina, druhá generace, dvě děti – 1975, 1979)

Ženy třetí generace také popisovaly špatnou matku jako tu, která se o dítě nezájímá. Ony se však explicitně vztahovaly k pracujícím matkám, jež děti dají do předškolního zařízení krátce po porodu a odejdou do práce: „*Myslím si, že jesličky nejsou vhodné, a když někdo chce dítě, tak si to musí uvědomit, co je pro něj prioritou. Ne že porodím, a za půl roku budu chodit do práce, to si myslím, že je prostě špatně [...]. To dítě je malé, samozřejmě potřebuje kolektiv, ale když je ještě malé, tak potřebuje mámu, tátu a rodinu.*“ (Vanda, třetí generace, jedno dítě – narozené 1992) V této generaci je patrné rozšíření některých norem intenzivního mateřství (Hays 1996), které pobízejí matky, aby dětem věnovaly maximum času, energie a financí. Zároveň je matka viděna jako osoba zodpovědná za výchovu a péči. Ve vyprávění komunikačních partnerek třetí generace byla tato zodpovědnost patrná. Matky, které se brzy po narození dítěte vracejí do práce, jsou vnímány jako ty, jež upřednostní své zájmy před zájmy a potřebami dítěte. Komunikační partnerky, které se po porodu brzy vrátily do práce, naopak definovaly špatnou matku jako tu, která je tzv. opičí matkou, což podle jejich názoru neumožní dítěti rozvinout svoji identitu a individualitu. Přes zdánlivý rozpor obě skupiny matek definovaly dobrou matku ve shodě s normami intenzivního mateřství, jež od 90. let převládá v pojmání „správné péče“. Shodly se, že výchova a péče je zodpovědností matky, že matka je v životech dětí nezastupitelná, tedy že by měla být po celý život vždy dětem k dispozici, vždy by jim měla pomoci, poradit a rozvíjet je: „*Dobrá matka je ta, která je s tím dítětem po celý život, vždycky tam pro něj je [...]. Rozhodně dobrá matka je ta, která je s tím dítětem od malička, a to po celý zbytek jeho života, a snaží se mu nějakým způsobem pomáhat.*“ (Vanda, třetí generace, jedno dítě – narozené 1992) Diskuse o dobrém mateřství ukázala na důležitost strukturních a kulturních podmínek, ve kterých ženy vychovávaly své děti. Tyto podmínky ustavily produkty v obecné kultuře mateřství, jež se staly základem zvýznamnění negativních praktik ve vyprávěních a také pro pojetí dobré matky

a správné péče. V mezigeneračním srovnání je rovněž patrné, že spolu se změnou cílů výchovy dítěte v každé generaci se mění také nahlížení na špatné a následně dobré praktiky v péči o děti. Pojetí dobrého mateřství je také konstruováno prostřednictvím produktů obecné kultury mateřství.

Závěr

Cílem tohoto článku bylo analyzovat, jak se proměňovalo prožívání mateřství a s ním spojené normy, hodnoty, ale rovněž identity matek ve druhé polovině 20. a na začátku 21. století. Za tímto účelem jsem se zaměřila na životní příběhy tří generací matek s cílem analyzovat, jak kulturní a strukturní faktory ustavovaly obecnou kulturu mateřství, která ovlivňovala utváření osobních projektů mateřství žen vybraných generací, a dále analyzovat mezigenerační rozdíly těchto projektů. Analýza potvrdila, že obecná kultura mateřství je omezená jednou generací, tedy že nabídka „produktů“ (tj. prvků, ze kterých ženy sestavují svůj mateřský projekt) je dostupná vždy po dobu jedné generace (Thomson et al. 2011). Změna obecné kultury však není doprovázena jen změnou kulturních faktorů, jak předpokládaly autorky tohoto konceptu (Thomson et al. 2011), ale také změnou strukturních a institucionálních faktorů. Avšak problematickým bodem využití tohoto konceptu se ukázalo být metaforické pojetí obecné kultury mateřství jako samoobsluhy. Využívat terminologii spojenou s metaforickou samoobsluhou, jako jsou např. produkty obecné kultury mateřství, neúplně vystihuje, z čeho je obecná kultura mateřství složena. Pro analytickou činnost je vhodnější popisovat obecnou kulturu jako naplněnou normami, hodnotami a idejemi vztahujícími se k mateřství a očekávání od žen v dané generaci. Termín produkt evokuje představu něčeho, co má jasné hranice a jasně definovaný obsah. Pro matky jsou tak takové produkty zřejmé a snadno uchopitelné. Má analýza však ukázala, že zejména ve třetí generaci jsou složky obecné kultury velmi mlhavé a nejasné, což ovlivní i způsob, jak je matky inkorporují do svého osobního projektu mateřství. Přístup k obecné kultuře jako k samoobsluze dále nejenže evokuje velmi individualistický a konzumeristický přístup ke studiu mateřství, ale zároveň není schopen vysvětlit, jak jsou ženy v onom výběru limitovány, tj. jaké charakteristiky nebo podmínky limitují či zlepšují jejich přístup k různým hodnotám, normám a idejím obecné kultury mateřství nebo které složky obecné kultury mateřství samy ženy významňují. Tato analýza ukázala, že výběr norem či hodnot z obecné kultury mateřství nestojí na principu neomezeného výběru pro všechny ženy dané generace, ale naopak podmínky a charakteristiky komunikačních partnerek významně vstupují do toho, které složky ženy internalizují do svého projektu mateřství a ke kterým složkám naopak nemají přístup.

Ve vyprávěních komunikačních partnerek byla obecná kultura mateřství dané generace vždy reflektována. Především stále se rozšiřující soubor norem a hodnot

obsažených v obecné kultuře mateřství a jejich narůstající složitost ovlivnila způsob, jak je matky v dané generaci využívaly ve svých projektech mateřství. V první a částečně ve druhé generaci byl dominantní pohled na správnou péči o dítě jasný a zřetelný. Pokud se podíváme na otázku kojení, diskurs převládající v první generaci ustavil, že kojení není příliš důležité. Produkty vztahující se ke kojení tak byly velmi omezené, neexistovaly téměř žádné další normy týkající se délky kojení, jak dlouho mají ženy kojít nebo jakým způsobem mají kojít. Naopak ve třetí generaci, kdy se detabuizovala i intimní témata spojená s těhotenstvím i mateřstvím a dále se rozšiřují informační zdroje, jsou matky doslova atakovány informacemi o normách „správné péče“. Tyto normy a hodnoty obecné kultury mateřství vztahující se k praktikám správné péče (např. kojení nebo objem času stráveného s dětmi) jsou však v této generaci mnohem obsáhlejší a rozmanitější. Tato situace ve třetí generaci žen také vyústila v nejasnou představu o tom, co je „správná péče“ a jaké normy nebo hodnoty obecná kultura mateřství nabízí. Ženy třetí generace proto velmi často ve svém vyprávění obhajovaly svá rozhodnutí a názory vztahující se k péči a výchově dítěte. Díky rozmanitosti norem nebo hodnot obsažených v obecné kultuře mateřství se ženy vystavovaly riziku, že každým rozhodnutím budou s nějakým názorem či praxí v opozici a dostanou se do konfliktu rolových očekávání. S tím souvisí rovněž fakt, že od 90. let se pod tíhou proměny společenského, ekonomického i politického režimu projevuje významný tlak na ženy, aby uspěly nejen v soukromé sféře (byly dokonalými pečovatelkami), ale i ve sféře veřejné (budování kariéry, finanční nezávislost). Ženy proto každé rozhodnutí o tom, kterou sféru v daný okamžik upřednostní (jestli budou naplno matkami, nebo naplní svůj život i jinými aktivitami), vždy obhajovaly a vysvětlovaly. Kromě péče tak o čas ženy a o místo v jejím projektu mateřství soutěžily i další aktivity a povinnosti.

V každé generaci se stále více rozšiřoval rozsah dostupných norem, hodnot a idejí obecné kultury mateřství. V každé generaci existuje stále více předpisů a očekávaných způsobů, jak pečovat o dítě, které si matky mohly zvolit, a nelze proto hovořit o jediném správném způsobu. V první a druhé generaci byly možnosti matek, jaké normy nebo hodnoty si z obecné kultury mateřství vyberou, méně diferencovány, především z hlediska individuálních charakteristik žen. To může být způsobeno jednotností norem či hodnot obecné kultury mateřství, na které de facto dosáhla každá žena bez rozdílu. Naopak ve třetí generaci vzhledem k větší rozdílnosti individuálních charakteristik matek byly možnosti žen s ohledem na vlastní projekty mateřství ovlivněny tím, které normy a hodnoty jim byly k dispozici a které z nich ony samy vnímaly jako důležité a dosažitelné (viz diskusi o finanční náročnosti kroužků nebo hraček, které si mohou dovolit rodiny s vyšším socioekonomickým statutem).

V každé generaci normy, hodnoty a ideje obecné kultury mateřství vždy definovaly cíl výchovy a péče o děti. V každé generaci se tato definice měnila především s ohledem na politickou, společenskou i ekonomickou atmosféru dané generace. Každá

generace tak v cílech výchovy dítěte zvýznamnila jiné aspekty. V první generaci byl kladen důraz na zabezpečení a disciplinaci, ve druhé generaci se zvýznamnilo především vštípení správných morálních zásad (souznících do značné míry se zásadami reálného socialismu) a ve třetí generaci se výchova naopak otáčí k respektu potřeb a zájmů dítěte a k nutnosti respektovat individualitu každého dítěte. Právě definovaný cíl, k jakému by měla směřovat výchova dítěte, poté určil normy dobrého mateřství, resp. negativní praktiky, kterým by se matky v dané generaci v zájmu naplnění těchto cílů měly vyhnout. Do budoucna lze očekávat i další diferenciaci cílů a prostředků výchovy a péče o děti s tím, jak se budou zvětšovat rozdíly mezi socioekonomickými skupinami matek.

Literatura

- Badinter, E. 1998. *Materská láska od 17. století po současnost*. Bratislava: Aspekt.
- Badinter, E. 2012. *The Conflict. How Modern Motherhood Undermines the Status of Women*. New York: Henry Holt and Company.
- Bertaux, D. 1981. *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
- Bertaux, D., Kohli, M. 1984. „The Life Story Approach: A Continental View.“ *Annual Review of Sociology*, Vol. 10: 215–237, <https://doi.org/10.1146/annurev.so.10.080184.001243>.
- Crompton, R. 2006. „Class and Family.“ *The Sociological Review*, Vol. 54, No. 4: 658–677, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2006.00665>.
- Dudová, R. 2015. „Caring for Elderly Parents: A New Commitment of the Third Age.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 51, č. 6: 903–928, <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.223>.
- Foucault, M. 1999. *Dějiny sexuality: Vůle k vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Gerson, K. 2009. *The Unfinished Revolution: How a New Generation Is Reshaping Family, Work, and Gender in America*. New York: Oxford University Press.
- Hašková, H. 2011a. „Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 40–52.
- Hašková, H. 2011b. *Specifika českého refamilizačního modelu*. [online]. Praha: Socioweb. [cit. 1. 4. 2017]. Dostupné z: http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/124_socioweb_5.pdf.
- Hašková, H., Dudová, R. 2010. „Diskurzy, instituce a praxe péče o děti do tří let ve francouzsko-české komparativní perspektivě.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 36–47.
- Hašková, H., Dudová, R. 2017. „Institutions and Discourses on Childcare for Children Under the Age of Three in a Comparative French-Czech Perspective.“ *Sociological Research Online*, Vol. 22, No. 3: 120–142, <https://doi.org/10.1177/1360780417725940>.
- Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.), Mudrák, J. 2012. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: SLON.
- Hašková, H., Uhde, Z. (eds.) 2009. *Women and Social Citizenship in Czech Society*:

- Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H., Zamykalová, L. 2006. „Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?“ *Biograf*, roč. 13, č. 40: 3–53.
- Havelková, B. 2014. „The Three Stages of Gender in Law.“ Pp. 31–57 in Havelková, H., Oates-Indruchová, L. (eds.). *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. London: Routledge.
- Havelková, H. 1999. „Women in and after a ‚Classless‘ Society.“ Pp. 69–84 in Mahony, P., Zmroczek, Ch. (eds.). *Women and Social Class – International Feminist Perspective*. London: Taylor and Francis Group.
- Hays, S. 1996. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Hennessy, J. 2009. „Choosing Work and Family: Poor and Low-income Mothers' Work-family Commitments.“ *Journal of Poverty*, Vol. 13, No. 2: 152–172, <https://doi.org/10.1080/10875540902841747>.
- Hochschild, A. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- Charmaz, K. 2005. „Grounded Theory.“ Pp. 81–110 in Smith, J. A. (eds.). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: Sage Publications, <https://doi.org/10.1027/1618-3169.52.1.80>.
- Chodorow, N. 1987. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of Carolina Press.
- Jechová, K. 2009. „Matky a děti, chtěné i nechtěné.“ Pp. 10–74 in Tůma, O., Vilímek, T. (eds.). *Opozice a společnost po roce 1984*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Jechová, K. 2012. „Osvobozování domácnosti.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 13, č. 1: 52–61.
- Johnston, D., Swanson, D. 2006. „Constructing the ‚Good Mother‘: The Experience of Mothering Ideologies by Work Status.“ *Sex Roles*, Vol. 54, No. 7: 509–519, <https://doi.org/10.1007/s11199-006-9021-3>.
- Kalinová, L. 2007. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha: Academia.
- Katz, J. N. 1996. *The Invention of Heterosexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuhn, T., Witzel, A. 2004. „Using a Text Data Bank in the Evacuation of Problem-Centered Interview.“ *Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 1, No. 3.
- Lawrel, S. 2000. *Mothering the Self: Mothers, Daughters, Subjects*. London: Routledge.
- Lewis, J. 1992. *Women in Britain since 1945. Women, Family, Work and the State Since 1945*. Oxford: Blackwell.
- Macura, V. 1992. *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Pražská imaginace.
- Mareš, P. 2002. „Mateřství a těhotenství z pohledu sociálních věd.“ Pp. 84–91 in Lišková, K., Tesařová, J. (eds.). *Ženská práva jsou lidská práva. Sborník přednášek ze semináře*. Brno: Nesehnutí.
- Maříková, H. (ed.), Vohlídalová, M. 2007. „Trvalá nebo dočasná změna? Uspořádání genderových rolí v rodinách s pečujícími otci.“ *Sociologické studie / Sociological*

Studies, roč. 7, č. 11.

O'Reilly, A. 2004. *Mother Matters. Motherhood as Discourse and Practice. Essays from the Journal of the Association for Research on Mothering*. Toronto: Association for Research on Mothering.

Potaňčoková, M. 2007. „Konstrukcia plánovaného rodičovstva v období štátného socializmu v bývalom Československu.“ *Gender, rovné príležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 27–34.

Potaňčoková, M. 2009. „Neplnohodnotné matky? Imperativ dobrej matky a participácie matiek maloletých detí na trhu práce.“ *Sociologický časopis*, roč. 45, č. 1: 61–88.

Ruddick, S. 1995. *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press.

Slepičková, L., Šlesingerová, E., Šmídová, I. 2012. „Biomoc a reprodukční biomedicína v České republice. Sociologická perspektiva.“ *Sociologický časopis*, roč. 48, č. 1: 85–106.

Srb, V., Kučera, M. 1959. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha: Státní statistický úřad.

Šráčková, D. 2004a. „Historie kojení I.“ *Praktická gynekologie*, roč. 3, č. 4: 22–24.

Šráčková, D. 2004b. „Historie kojení II.“ *Praktická gynekologie*, roč. 4, č. 4: 26–28.

Šráčková, D. 2005. „Kojení stále nenahraditelné II.“ *Praktická gynekologie*, roč. 9, č. 4: 20–21.

Tardy, R. W. 2000. „But I am a Good Mom: The Construction of Motherhood through Health-care Conversation.“ *Journal of Contemporary Ethnography*, Vol. 29, No. 4: 433–473, <https://doi.org/10.1177/089124100129023963>.

Thomson, R., Kehily, M. J., Hadfield, L., Sharpe, S. 2011. *Making Modern Mothers*. Bristol: The Policy Press.

Vodochodský, I. 2007. „Patriarchát na socialistický způsob: k generovému řádu státního socialismu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 34–42.

Witz, A. „Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism.“ *Body & Society*, Vol. 6, No. 2: 1–24, <https://doi.org/10.1177/1357034X00006002001>

Witzel, A. 2000. „The Problem-Centered Interview.“ [online]. *Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 1, No. 1, Art. 22. Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0001228>.

Witzel, A., Reiter, H. 2012. *The Problem-Centered Interview: Principles and Practice*. London: SAGE Publications, <http://dx.doi.org/10.4135/9781446288030>.

© BY-NC Romana Marková Volejníčková, 2018

© BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2018

Mgr. Romana Marková Volejníčková je studentkou doktorského programu v ISS FSV UK. Působí také v Sociologickém ústavu AV ČR. Věnuje se výzkumu v oblasti rodiny, mateřství nebo kombinaci pracovního a soukromého života. Korespondenci zasílejte na: romana.volejnickova@seznam.cz.